

Ասոր կը յաջորդէ ժամանակագրական կարգով Մովսէս Խորենացի քերթողահայր Պատմահօր հանդիպումը Առաքելոց գերեզմանին ի Հոռոմ շուրջ 440 թուականին:

Պատմահօր Հոռոմ իյնալը՝ իր վերադարձի ուղեւորութեան ատենն է:

Նա իր երթին, Եդեսիայէն վերջ, կ'ըսէ. «Անցաք ի սուրբ տեղիսն երկրպագել, և մնալ վայրկեան ի Պաղեստինացւոց հրահանգս» ուսկից կը հասնէր իր կէտ — նպատակին՝ Աղեքսանդրիա: Աղեքսանդրիայէն վերադարձին է ուրեմն որ «Նաւել յԵլլադայ կամելով, յիտալիա բռնութեամբ անկաք հողմոց. և ողբունալ ի հանգիստ սրբոցն Պետրոսի և Պօղոսի, ոչ բազում ի Հռոմ մայրեցոցն կացեալ քաղաքի, անցանելով ընդ Ելլադայ յԱտտիկէ, սակաւ ինչ մնացաք յԱթէնս: Եւ ի կատարման ձմեռայնոյն՝ զէմ եղեալ ի Բիւզանդիոն ելանել, փափաքելով մերոց հայրենեացն»:

Անշուշտ չէինք կրնար պահանջել որ իր հոյակապ էջերուն մէջ՝ որոնք քանի մը հազար դարերու պատմութեան ամփոփոյցն են՝ մեզի մանրամասնութիւններ տար հայկական յուշերուն:

Ինչպէս կանխաւ ըսինք, գլխաւոր Առաքելոց մեծ ուխտավայրին քով հայերն ունեցած են հնուց մատուռ և հոգեւորական կամ ուխտաւորներու օթարան. ասոր հարկն զգացած էին մեր նախնիք և բարեարներու ձեռքով նուիրագործած այդպիսի վայրեր, քաջալերելու հաւատացեալներու բարեպաշտութիւնը ի յարգութիւն սրբոց շիրիմներուն:

Ս. Պետրոսի գերեզմանին մօտ այսպիսի նուիրական տեղոյ մը գոյութիւնը անծանօթ չէ. և անոր մասին կը վկայեն նաեւ երեւելի հնախօսներ, ինչպէս Արմելինի՝ և ուրիշներ: Այդ հոգեւոր Ս. Յակոբ կը կոչուէր, և մատուռը Աստուածամօր նշանակութեամբ, ոչ կայիւ հայ քահանաներ իրենց ընտանիքով, անշուշտ առաջնորդելու և

ուխտաւորներու հոգեւոր պէտքերն հոգալու Ս. Խորհրդոց մատակարարութեամբ, ինչպէս կը վկայէ Ժ. դարուն Թորինի Սնանուն Հոռոմի տեղեկագիրը. որուն զարմանք ազդած է քահանաներու ամուսնական վիճակը՝ իրենց մէջ վաղուց վերցուած ըլլալով այդ ազատութիւնը որ կայ և կը տեսէ դեռ Արեւելքի բոլոր ծէսերուն մէջ:

Այդ հոգեւոր և մատուռը սակայն ճակատագրական տեղ մը գրաւած էին Ս. Պետրոսի մեծափառ տաճարին գաւթին ձախակողմը. վերջինիս շինութեան թուականին, 1450, բոլոր մերձաւոր մատուռներուն և հիւրանոցներուն հետ հայոցն ալ կը վերցուէր: Այդ վաղեմի սրբավայրէն միակ յիշատակ մը կ'երեւի ցարդ Լատերանեան թանգարանին մէջ, որու մասին պիտի անդրադառնանք, երբ յաջորդով մեր ընթերցողներուն տանք կարգ մը հայկական տապանադրեր, որոնք երկար տեղափոխութենէ վերջ՝ հուսկ կը հանգչին Հոռոմի Լեոնեան հայ կղերանոցի Ս. Նիկողոս Թուրքիայի կոչուած գեղեցիկ եկեղեցւոյն մէջ և մէկ քանին ալ Ս. Վլաս եկեղեցւոյն մէջ, որ այժմ հայոց կը վերաբերի և ունի յարակից հոգեւոր մը կամ հիւրանոց՝ Ս. Քահանայապետնէրէն շնորհուած, հայ ուխտաւորներուն բարեպաշտութեան սատար:

Եթէ Ս. Աստուածածին մատուռն և կամ Ս. Յակոբ հոգեւոր իրենց գոյութիւնը հնութեան մէջ անորոշ կերպով կը կորսնցնեն, անդին Ս. Պօղոսի շիրմին քով լաւ եւս նահատակութեան տեղոյն վրայ պատկանելի թուականով հայկական հնութիւններ կան, վանքերու հետքեր, որոնցմէ բարեբախտօրէն նշմարներ յայտնուեցան անցեալ դարու կէսին: Յաջորդով կու տանք արձանագրութիւններ, կը խօսինք այդ յիշատակարաններուն վրայ որոնք մինչեւ Քրիստոսի 650 թուականը կ'եւլեն:

Հ. ԵՂԻՍ ՓԵՁԻՅԱՆ

1. Տե՛ս երկը Le chiese di Roma. 1891. էջ 769.

ԽՈՒՐՐԻ ԱՇԽԱՐՀԸ ԵՒ ԽՈՒՐՐԻՆԵՐ

Խոստացած էի՝ ողբացեալ Հ. Յ. Տաշեանին աւելի մանրամասնօրէն և հիմնական գծերով ներկայացնել Խուրրի աշխարհը և հայեցողութիւնս անոր ցեղախօսութեան և լեզուաբանութեան մասին, միանգամայն լուսարանելով նախընթաց գլուխների մութ և անստոյգ կէտեր, և ուրեմն այդ թերի սահմանաւորումէն ծագած որոշ սխալ հասկացողութիւնները:

Անկէ ի վեր պատահեցան երկու անակնկալ դէպքեր: Մեր ազգը կորսնցուց նոր ժամանակների ամենէն ձեռնհաս և հեղինակաւոր բանասէրն ու գիտնականը, որ ոչ միայն ընդունակ էր քննադատելու հնախօսական ամենէն խորունկ հարցերը, այլ և զանոնք քննելու գիտական անախապաշար հայեացքով, նիւթին բացարձակ տիրապետութեամբ և ըստ նիւթի էութեան՝ զուտ առարկայական եզրերով:

Ինձ վիճակեցաւ մենաշնորհը առարկայ լինելու հայ մեծ հանճարին՝ Տաշեանի խնամոտ և թելադրիչ քննադատութեանց: Լոյս տեսած իր վերջին յօդուածին մէջ՝ յաւերժ յիշատակելի Հ. Յ. Տաշեան կը խոստանար «անդրադառնալու իր (իմ) վերջին գանազան գրուածքներին»: Սըրտագինս կը յուսամ որ իր մահէն առաջ լրացուցած է իր նկատողութիւնները:

Երկրորդ դէպքը շատ աւելի ուրախառիթ և խոստումնալից է քննութեան առարկայ նիւթերի տեսակէտէն: Որչափ ուրախ և երջանիկ պիտի զգար իմանալու նորագոյն հնախօսական գիտերի արդիւնքը:

Վերջին երեք ամսուան մէջ հնախօսական գիտութիւնը ճոխացած է մի շարք յոյժ կարեւոր գիտերով, որոնք առանձնապէս կը հետաքրքրեն հիւսիս-արեւմտեան Պարսկաստանը, Հայաստանն ու Կովկասը:

Գիտերի ժամանակագրական կարգով

այդ գիտերն են. Ա) Ախեմենեան առաջին թագաւորների՝ Դարեհ Վշտասպի և Կիւրոսի պալատի պեղումը Պերսեպոլիսի մէջ, ուր Չիքակոյի համալսարանի գիտական արշաւախումբի ղեկավարն և նշանաւոր իրանագէտ Բրոֆ. Էրնսթ Հերցֆելդ գտաւ ոչ միայն գեղարուեստական քանդակներ, պալատի սանդխտատներ և խեցեղէնք, այլ և մեծ թուով բեւեռագիր արձանագրութիւններ: Ըստ իր առաջին տեղեկատուութեան՝ գտնուած բեւեռագիրը պիտի լուսարանեն յոյժ հետաքրքիր խնդիրներ Մերձ. Արեւելքի պատմութեան (հաւանարար 600-500 Ք. Ա.): Բ) Այս անգեալ Փետրուարի վերջերը Բրոֆ. Հերցֆելդ գտաւ «հարիւրաւոր, հաւանաբար հազարաւոր բեւեռագիր աղիւսներ Եդեսիայի (Ելամական) լեզուով, Պերսեպոլիսի մէջ Քսերքսէսի և Դարեհ Վշտասպի պալատի աւերակների տակ»: Հերցֆելդ կը թուի լինիլ համոզուած որ այս նոր գիտը կը կազմէ Եդեսիական թագաւորների արքայական դիւանը, որ մեծապէս պիտի նպաստէ առեղծելու Եդեսիական լեզուն: Ինչպէս ծանօթ է հնախօսներին, Եդամը մի զօրաւոր թագաւորութիւն էր Մարասիկան կայսրութեան կազմութենէն առաջ, մեր նախահայրեր խաղիների պէս մահացու թշնամի Ասորեստանեան թագաւորներին: Եդամի թագաւորութիւնը կը տարածուէր Պարսկաստանի հարաւ-արեւմտեան կողմը, ներկայիս Գիրմանշահ քաղաքէն մինչեւ Պարսից ծոցը և իսպահան: Իր մէջ բովանդակելով ներկայ Լոսի և Բախտիարի Գիրտ ցեղերը: Խալ-

1. «Բզմվ.» 1932, Հոկտ. Նոյ. (թ. 10-11), էջ 435.

2. «Հանդ. Ամ.» 1932, Յուլիս, Սեպտ. (թ. 7-9), էջ 405. ծանօթութիւն 233.

դէս-Ուրարտուի և Եդամի միջև կար մի բնական — հաւանաբար անգիր — դաշնակցութիւն ընդդէմ Ասորեստանի: Արքայական այս դիւանը կարող է մեզ տալ լիառատ լոյս մեր ցեղային սկզբնաւորութեան և խաղաղական պետութեան մասին: Գ) Նուազ կարեւոր քան վերոյիշեալ երկու գիւտերը, բայց և այնպէս հետաքրքրական մեզ համար, Խորասպատի նոր բեւեռագրերն են: Ներկայ Մարտի 20ին, Տր-Ֆրանքֆորտ, Չիքակոյի համալսարանի արշաւախումբի պետն ի Մուսուլ, հեռագրեց որ ինք գտած է Ասորեստանեան մի մեհեանի մէջ բեւեռագիր աղիւսներ, որոնք որպէս թէ կը բովանդակեն Ասորի թագաւորների ցանկը՝ Գ հազարամեակին Գ. Ա., ցարդ անծանօթ հնախօսական գիտութեան... Այս նորագիւտ բեւեռագիր աղիւսների դասաւորումն ու առեղծուած կ'առնեն առնուազն մի քանի տարի: Ուրեմն ասոնք պէտք է թողնել այս կէտին եւ անցնել մեր նիւթին: Պէտք էր յիշել այդ գիւտերը և մատնանշել անոնց արտասովոր կարեւորութիւնը, քանզի այդպիսով ձեռք բերուած նոր տեղեկութիւնները կարող են լրացնել ժամանակագրական ամայութիւններ եւ պատմական անցքերի անստոյգ օղակներ: Անոնք կարող են յառաջ բերել նաեւ արմատական փոփոխութիւններ ցարդ մեր ունեցած ծանօթութիւնների մէջ, յամենայն դէպս մի քիչ թարմութիւն՝ Արեւմուտքի որոշ երկիրների գիտնականների մտքին մէջ առ Արեւելքի հնագոյն քաղաքակրթութեանց փոխարաբերութիւնները:

Նորագիւտ Եդամական դիւանը կը խոստանայ մեծ լոյս սփռել Խուրրի երկրին վրայ, որ նիւթ կը կազմէ ներկայ զրուսթեան: Ուստի, ցարդ գոյութիւն ունեցող լոյսին տակ պէտք է սահմանել Խուրրի երկրի զբաւած շրջը և վայելած համբաւը ԺԳ դարու կէսին Գ. Ա.:

Բոլոր գիտնականները համամիտ են որ Խատտի կայսրութիւնը իր ոյժի և ծաւալման գագաթնակէտին հասաւ Սոպպիլուլիումա թագաւորի օրով (1380-1346

Ք. Ա.): Անոր գահ բարձրանալէն առաջ Խատտի կայսրութիւնը մատնուած էր ներքին երկպառակութեան և կայսրութեան գաւառների անջատման: Սակայն իր առաջին օրէն սկսեալ Սոպպիլուլիումա թէ՛ պատերազմներով և թէ՛ ճարտար դիւանագիտութեամբ իր կայսրութիւնը բարձրացուց այն ժամանակուան մեծ պետութեանց՝ Եգիպտոսի և Բաբելոնի կարգին:

Խատտի թագաւորը կնքած է նաեւ մի շարք նիզակակցութեան դաշինքներ դրացի և սահմանակից փոքր պետութեանց հետ, ինչպէս Նուխաշշիի Տէտտէ և Ամուրրուի Ացերու թագաւորների հետ: Այս երկու դաշինքներն ալ, ինչպէս նաեւ հպատակ իշխանների հետ կնքուածները, բոլորովին յար և նման են իրար, թէ՛ բառերով և թէ՛ բովանդակութեամբ: Ստորեւ ամբողջութեամբ կը թարգմանեմ ասոնցմէ մէկը՝ Խուրրի երկրի դիրքը սահմանելու համար. «Գաշնագիր Սոպպիլուլիումայի և Նուխաշշի² երկրի թագաւոր Տէտտէի միջեւ: Այսպէս (կը խօսի) Արեւը, Սոպպիլուլիումա, մեծ արքայն, Խատտի երկրի արքայն, հերոսը: Երբ Միտաննի երկրի թագաւորը ճգնած էր սպաննել Շարուպշա (Նուխաշշի երկրի թագաւորի հայրը), Միտաննի երկրի թագաւորը իր հատընտիր զօրքերով ու մարտակառքերով արշաւած էր առ Նուխաշշի երկիրը: Եւ մինչ նա ինկած էր Շարուպշայի վրայ, այն ժամանակ սա ուղարկեց իր դեսպանները Խատտի երկրի

1. Ինչպէս ծանօթ է «Բագմավէպ»ի ընթերցողներին, հետեւելով բեւեռագիր առեղծուած գիտնականների ընթերցման, այդ անունը ցարդ կը գրէի Շուրբիլուլիումա ուղղագրութեամբ. Այժմ ամենայայտնի ընթերցողներէն մէկը Տր. Էմիլ Ֆորրէր ուղղած է զայն ըստ վերնոյն. հմտ. E. Forrer: Boghazköi-texte, in Umschrift. հատ. II. (1926) էջ IV. և 13. նաեւ Caucasia. Fasc. 9. (1931). էջ 2. Ի յօդուածն Hajasa-Azzi.

2. Նուխաշշի երկիրը կը թուի լինել հիւսիսային Սիւրիոյ ու Եփրատի միջև տարածուող գաւառներէն մէկը:

3. Խատտի քաղաքը և գերմաներէն թարգմանութիւնը տեսնել. — Ernst F. Weidner: Politische Dokumente aus Kleinasien, Boghazköi-Texte. հատ. 8. (1923). էջ 59-62:

թագաւորին. — Արդե՛ն Խատտի երկրի քաղաքորին ծառան եւ ևս, ըսաւ, ուրեմն այժմ փրկէ զիս: Եւ ես Արեւս, ուղարկեցի մարտիկներ (և) ձիեր անոր ի պաշտպանութիւն: Եւ Միտաննի երկրին թագաւորը իր զօրքերի և մարտակառքերի հետ արտաքսուեցաւ Նուխաշշի երկրէն: Սակայն այդ բանին չլսեցի (?). ես, մեծ Արքայս, այլ սւղցայ Շարուպշայի կողքին պաշտպանելու զինք: Եւ քանզի այն օրերը իշուվայի¹ երկիրը ապստամբած էր Խատտի երկրի թագաւորին դէմ, ես արշաւեցի դէպ ի իշուվայ երկիրը...: Երբ ես ոչնչացուցած էի իշուվայի երկիրը, ապա քշեցի դէպ ի երկիրն Միտաննի ի պաշտպանութիւն Շարուպշայի: Մինչ ես Գաշշիարի² լերանց մարզը... Աւշէ՛ երկրին թագաւոր Անտարա (տլա)... ոչնչացուցի...»:

(Վերջին երեք եւ հետագայ տողերը կոտրուած և անստոյգ են):

Սիւնակ Բ.

«Անկասկած ամէն տարի իր կարմիր ծիրանին, և Խատտի երկրի վաճառականների ծանրոց-քարերով կրնան (զանոնք) կշռել. Եւ Տէտտէ կրնայ ամէն տարի զաւ Խատտի երկիրը, Արեւիս, իր Տիւրշ (այցելութեան)»³:

Այժմ կը հետեւի այդ դաշնագրին մեզ հետաքրքրող մասը.

«Եւ նա (Տէտտէ) պիտի լինի բարեկամ՝ իմ բարեկամների հետ. նա պիտի լինի թշնամի՝ իմ թշնամիների հետ: Եթէ (եւ), Խատտի երկրի թագաւորը, (կենամ կամ բնակիմ) յերկիրն Խարրի, կամ յերկիրն Մեցրի (Եգիպտոս), կամ յերկիրն Պարատ(ուն)եաշ (Բաբելոն), կամ յերկիրն Աշտատա, կամ նաեւ յերկիրն Աւշէ, բոլոր այն թշնամական երկիրների հետ որոնք սահմանակից են քու երկրիդ, և որոնք թշնամի են Խատտի երկրի թագաւորին, դու պիտի լինիս թշնամի: (Այստեղ կայ մի երկար շարք բարեկամ երկիրների որոնք դուրս կը թողում): ... Երբ ես, Խատտի երկրի թագաւորը, մեկնիմ կողոպուտի, այն ժամանակ Տէտտէ

իր մարտիկներով ու կառքերով, և առանց իր սրտին մէջ ոխ պահելու... կամ երբ ես իմ արքայորդիներ կամ մեծամեծներ ուղարկեմ կողոպուտի դէպ ի ուրիշ երկիրներ... եթէ Տէտտէ ոխ պահէ կամ մերժէ կռուիլ իմ թշնամիի հետ, կամ մտածէ մի դաւաճանութիւն... նա այդ կերպով դրժած է ուխտին և դաշինքին...»:

«Երբ Խատտի երկրի թագաւորին դէմ ապստամբի մի ուրիշ թշնամի և կողոպտէ Խատտի երկիրը, ապա երբ Խատտի երկրի թագաւորին դէմ պայթի մի ապստամբութիւն, Տէտտէ լսէ անոր մասին, նա պիտի փութայ գնալ զօրավիգ իր իշխանին՝ իր մարտիկներով և կառքերով...»:

(Գարձեալ նոյնը կրկնուած տարբեր բառերով և ասութեան տարբեր ոճով: Իբրեւ վկայ այս դաշինքին և ուխտին, Սոպպիլուլիումա կը յիշէ իր և դրացի երկիրների բոլոր աստուածութիւնները, հետեւեալ կերպով). «Երկնքի Շամաշը, Արինայի Շամաշը, Երկնքի Տէշուպը, Խատտիի Տէշուպը, Շէրի, Նաննի լերանց Խուրա

1. Իշուվայի երկիրը կը համապատասխանէ Կոփաց աշխարհին՝ թէ՛ լեզուաբանական և թէ՛ ցեղագրական հիմունքներով: S. Massis. Vol. I. 8. (1929, Ցուրիս, էջ 189): Այդ ասուգարանութիւնը ընդունուեցաւ թէ՛ Հ. Յ. Տաշեանի և թէ՛ Արեւմուտքի գիտնականների:

2. Գաշշիարի լերինք նոյնացուած են այսօրուան Տուր-Արդինի հետ:

3. Աւշէ երկիրը կը համապատասխանէ մեր պատմական Աղձնեաց նահանգին: Մանրամասնութիւններ տես Massis. ըստ վերնոյն և Հ. Յ. Տաշեան. «Հ. Ամս.» 1931. Հոկտ. — Նոյ. Թիւր:

4. Վայդները թարգմանութեան իւրաքանչիւր տողը ծանրաբեռնուած է լիակատար բանասիրական ու պատմական ծանօթութիւններով: Շատ պիտի բարդանար այս գրութիւնը, եթէ յառաջ բերէի իւրաքանչիւր ծանօթութիւն: Վերջերս տողերէն ակներեւ է որ Նուխաշշի երկրի թագաւորը պարտը կը համարէր ամէն տարի այցելել Խատտի երկրի թագաւորին, անոր ընծայ տալ նեղով կարմիր ծիրանի ներկ կամ հիւսուածեղէն, և թէ անոր ծանրութիւնը պէտք էր կշռուէր Խատտի վաճառականների զօրծածած չափական դրութեամբ:

5. Կրկնութիւններէ և միջարկումներէ խուսափելու համար այդ դաշինքին եզրերը կը վերածեմ պարզագոյն ձեւին:

և խազգի լեռանց Տէշուպը, Տէշուպ խա-
լապին, Տէշուպ Զիպլանտային, Տէշուպ
Ների(ք)ի, Տէշուպ Լիխզինայի, Տէշուպ
Խիշշաշխապայի, Տէշուպ Տիախապայի,
Տէշուպ Պէտտիեարիկի, Տէշուպ Շամու-
խայի, Տէշուպ Խուրմայի, Շարէշշայի,
Ուտայի, Գիզգուվատնայի (սա է Պոնտոս),
Իշխուրիտտայի, և Նուխաշշի: KAZ-ը
խատուի երկրին..... Տէլիպպինու Տուր-
միտտայի, Տէլիպպինու Տավլինիայի, Տէ-
լիպպինու խանախանայի Աստղիկ-Աստղ,
(Աշ) Գաշեպա. (Սին) - Ուխտի տէրը, Իշ-
խարա, երգումի դիցունին, Խեբէ, երկնքի
թագունին, Իշթար, Գաշտերի Բեխտուր,
Նինուվայի Բեխտուր, խատտարինայի Բեխա-
տուր, Նինադդա, Գուլիդդա, Զաբաբա, խատ-
տի Զաբաբան, Էլլայիայի Զաբաբան, Ար-
զիեայի Զաբաբան, Իեարրի, Զաբաբա,
Խուրմայի խանտիտաշշու, Շամուխայի Ա-
պարա, Անգուվայի Գադախիսա, Գադաբայի
Շարրատ, Տախուրպայի Լուգալ-սալ-նուն-
մէ, Գուննայի խալլարա, Խուրիշնայի Կազ-
պա, Իշխուրիտտայի Տաբիշուվա, Լանդայի
Բեղի, Լանդայի Կունիավանիշ, Գինգայի
Նին-պիսան-պիսան-նա (ընթերցումը ա-
պահով է), Լարանի լեռինք, Շարեանա
լեռինք, Բիշայշա լեռինք, Լուլախի
դիք, Խաբիւրի դիք, Երէշկեգալ, արական
դիք և զիցունիք բովանդակ Նուխաշշի
երկրին, Յաւերթուեան բոլոր դիք, Նա-
բա, Նամշարա, Մինիկ, Տուխուշի, Ամ-
մուկի, Ամիդատում, Ալալու, Անտում,
Անու, Ապանտում. Էնլիլ, Նինլիլ, Լեռինք,
գետք, ալունք, մեծ ծովը, երկինք եւ
երկիր և ամպեր թոյ (լինին) վկայք այս
գաշնագրութեան և այս ուխտին: Եթէ
Տէտտէ զրծէ և չպահէ այս գաշնագրի և
ուխտի բոլոր բառերը, որոնք կը մնան
զրեալ այս աղիւսին վրայ, թոյ աստուած-
ները ոչնչացնեն Տէտտէն իր գլխով, իր
կիներով, որդիներով, թոռներով, տնով,
քաղաքով, երկրով և իր ինչքերով: Իսկ
երբ Տէտտէ պահէ այս գաշնագրի և ուխտի
բառերը, որոնք կը մնան զրեալ այս ա-
ղիւսին վրայ, թոյ աստուածներ պաշտ-
պանեն զինք իր գլխով, իր կիներով, իր

որդիներով, թոռներով, իր արջառով, իր
տունով, քաղաքով, երկրով և երկինքով»:
Ճիշտ նման բառերով և երկրանուննե-
րով երկու գաշինք կնքած է Սոպպիլու-
լիումայի որդին Մորսիլիս զրացի երկիր-
ների հետ, Ամուրրուի թագաւորը՝ Դուրլի-
Տէշուպի և խալապի թագաւոր՝ Ռիմի-
Շարմայի հետ:

Խատտի երկու մեծ թագաւորների,
Սոպպիլուլիումայի և Մորսիլիսի այս դա-
շինքների մէջ կայ նշանակութեան ար-
ժանի մի կէտ: Անոնք կը յիշեն երեք մեծ
երկիրներ՝ որպէս թշնամի կամ բարեկամ,
հետեւեալ կարգով. առաջին՝ Խուրրի կամ
Խարրի, երկրորդ՝ Մեցրի (Եգիպտոս),
երրորդ՝ Գարատ(ուն)եաշ (Բաբելոն): Այն
ժամանակ, այսինքն 1350 տարի ք. Ա.,
Փոքր-Ասիական մեծագոյն կայսրութեան՝
Խատտի թագաւորների աչքին Խարրի եր-
կիրը կը գրաւէր առաջնակարգ դիրք՝ նոյն
իսկ համեմատած Եգիպտոսի և Բաբելոնի
հետ: Այս եզրակացութեան կը հասնիմ
նկատի ունենալով բոլոր Խատտի արձա-
նագրութիւնները: Խատտի թագաւորները
իրենց գրութեանց մէջ թշնամի կամ բա-
րեկամ պետութիւնները նկատի կ'առնէին
ըստ անոնց քաղաքական կազմակերպու-
թեան և զինուորական ոյժերին, ճիշտ
ինչպէս այսօրուան պետութիւնները:

Պորրէր¹ յիշելէ յետոյ հին-խարրիական
(altharrisch) լեզուի բառերը, կը խոս-
տովանի որ «այնչափ քիչ գիտենք Առա-
ջաւոր Ասիոյ պատմութեան մասին եւ
այնչափ քիչ կը հասկնանք խարրիական
լեզուն», յառաջ կը բերէ ենթադրութիւն-
ներ, որոնք սքանչելիօրէն կը լուսարանեն
հին հայկական աւանդութիւնները: Նա
խարրիական բնագրէն հանած է Շարայի
զրոյցը: Դժբախտաբար թարգմանութիւնը
գոհացուցիչ չէ բաղդատելու համար պատ-
մահօր Խորենացիի աւանդութեան հետ =
«Եւ զորդի իւր զՇարայ, զհողովածին և

1. Emil Forrer: Boghazköi - Texte in Um-
schrift: 1926. հատ Բ. Bemerkungen. էջ 25-26*
(Աստղանիշ) և հետագայ ամբողջ էջերը:

զշատակեր առաքէ ամենայն աղիւս իւ-
րով ի դաշտ մի մօտաւոր, արգաւանդ և
բերրի, յորում գնան ջուրը ոչ սակաւք,
ի թիկունս հիւսիսոյ լեռինն, որ անուա-
նեցաւ Արագած, յորոյ անուն և զգաւուն
ասեն անուանեալ Շիրակ: Վասն որոյ
թուի արդարանալ առասպելին, որ ասի
ի մէջ գեղջկաց «Թէ քո Շարայի որդիքն
է՝ ասեն, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն»
(Մ. Խոր. Ա. 12): Դարձեալ Ասորեստանի
և Բաբելոնի խօսքն ընելէ յետոյ «... և
ծովեզերեայսն մանկունս, որք ի Գեղա-
մայ և ի Քանանացոց և Շարայի ծնունդը
և Գուշարայ...» (Մ. Խոր. Բ. 4): Դար-
ձեալ. «Եւ ինքն արձակեալ զարեւմտեայ
բազմութիւնն՝ իջանէ ի տեղիս խոտաւէտս
մերձ ի սահմանն Շարայի, զոր հինքն
Անիայտ և Վերին Բասեան կոչէին» (Մ.
Խոր. Բ. 6): Խատտի արձանագրութեանց
լոյսին տակ վերոյիշեալ մէջբերումներէն
աւելի լուսարանող է պատմահայր Խորե-
նացիի հետեւեալ հատուածը. «Իսկ Գու-
շարայ որ յորդոցն Շարայի, ժառանգեաց
զլեառն Մթին, որ է Կանգարք, և զկէս
մասինն Զաւախաց, զԿորք, զԾորք,
մինչեւ ցամուրն հնարակերտ» (Մ. Խոր.
Բ. 8): Այս վերաբերութեամբ Պորրէր կը
յիշէ Սոպպիլուլիումայի մեծ հօր Տուրխա-
լեաշ թագաւորի (1420 ք. Ա.) մի ար-
շաւանքը առ Շամուխա՝ քաղաքը և Գաշ-
գա՝ երկիրը (Gašga): Խատտի թագաւորը
Շամուխա քաղաքը գրաւելէ յետոյ արշա-
ւած էր դէպ ի Գաշգայի երկիրը, սակայն
ան չգտնելով յաջողութիւն վերադարձած
էր Շամուխա, և այդ առթիւ կը յիշէ որ
խարրիական գլխաւոր աստուծոյ անունն
էր Կումարուէ՝ (Kumarwe) և համապա-
տասխան Բաբելոնացոց և Ասորեստանեայց
Էնլիլին: Կը թուի որ Պորրէր այժմ Խուրրի
անունը կ'ընդունի որպէս ցեղախօսական
միաւոր. և որպէս քաղաքական անուա-
նակոչութիւն համապատասխան մար-
զին կը գործածէ խայասա-Ազզի (Ha-
jasa-Azzi) անունը: Այդ գրութեան մէջ
նշանակութեան արժանի մի նորութիւն է
որ խայասայի իբրեւ թագաւոր յիշուած

է Կրանիս (Kar-an-ni-iš) = Կար-ան-
նի-իշ), որի անունը կրնայ հնչուիլ նաեւ
Գարանիս. Խայասայի (Հայաստան ?)
Գարանիս թագաւորը մօտ 1400 տարի
ք. Ա. Շամուխայի (Կամախի) պարսպա-
ների տակ ճակատ մղած է խատտի մեծ
թագաւորների Տողխալիասի և Սոպպի-
լուլիումասի դէմ, որոնք բնականաբար կու-
գային խատտուշաշ - Բողազքէջ մայրա-
քաղաքէն, այսինքն Արեւմուտքէն:

Այս պատմական իրողութիւնը կը
թուի բացատրել Խուրրի թագաւոր Կրա-
նիսի (ըստ Պորրէրի այժմ խայասա -
Ազզի) գրաւած դիրքը հանդէպ խատտի
կայսրութեան, և յստակօրէն կը պարզէ
վերելի դաշնագրին մէջ յիշուած փաստը

1. Առաջին անգամ ես նոյնացուցի Շամուխա մեր
պատմական Կամախ քաղաքին հետ («Massis». Մարտ
1929, էջ 107), հիմնուելով Fr. Bilabelի նկարագրու-
թեան վրայ (Geschichte Vorderasiens und Aegyptens
vom 16. Jahrhundert. 1927, էջ 261). Այժմ
Պորրէր կ'ընդունի այդ նոյնացումը. տես Caucasia.
ըստ վերնոյն էջ 3.

2. Արեւմուտքի զիտնականները բաւական ժամանակ
Գաշգա երկիրը դէպ ի Կիլիկիա ման ածելէ յետոյ, այժմ
կը գտնեղեն ի Տայոց աշխարհ, աւելի Լայնագոյն մըտ-
քով՝ կը նոյնացնեն Կովկաս տեղանունին հետ. Տես
Forrer: ի քարտէզ Mitteilungen d. Deutsche
Orient Gesellschaft. nr. 61 (1921). Sidney Smith:
ի քարտէզ վրէն Early History of Assyria to 1000
BC. (1928): Իմ կարծիքով աւելի ուղիղ կը լինէր
Gašga նոյնացնել Ճորոխի վերին հովտին հետ. Կիւս-
կիմ-Օւթի-Շիրակ շրջանի հետ. Պարզ է որ աշխար-
հագրական ըմբռնումները կը տարբերին դարէ դար,
սակայն անունները՝ քիչ ձեւափոխութեամբ կը վերա-
պրին հազարաւոր տարիներ:

3. E. Forrer. Caucasia. Fasc. 9. (1931). էջ
1ի վրայ ծանօթ. 1ով նա կը բացատրէ Թէ ինչպէս ա-
ռաջները այդ տեղանունը կը կիրարկէր միմիայն հիւսիս
արեւմտեան Հայաստանին, իսկ հետեւելով H. Wincklerի
կը կարծէր որ Harri երկիրը Հայաստանի մէջ էր:
«Այժմ, կ'ըսէ նա, Բարձր Հայքի մէջ Խարրի անուա-
նատեղին վրայ պէտք է ներածել խայասա անունը»:
Թէեւ Պորրէր չի յիշեր որ «Massis»-ի 1928 Գեղա. Թուին
մէջ, (էջ 43) արդէն խայասա նոյնացում է Բարձր
Հայքէն մինչեւ Վանայ ծով մարզին հետ, միանգամայն
պէտք է աւելցնեմ որ Caucasia խմբագրելը՝ Գր.
Վերհարդ Դէէլերս, մի ծանօթութեամբ կը գեկուցանէ
որ այդ յօդուածը Պորրէր Armeniacai խմբագրու-
թեան ուղարկած էր 1927 Սեպտ. 4ին:

— Սոպալիլուիում կայսրը խուրրի, Եգիպտոս և Բաբելոն երեք մեծ երկիրներէն առաջնութիւն կու տար խուրրի, կամ այն է որ մեր դարաւոր բնաշխարհը այն ժամանակ կը ներկայացնէր մի հսկայական ոյժ և կամ թէ խառնի կայսրը ամենէն առաջ կը յիշէ խուրրի, որովհետեւ նա աւելի մօտ եւ անմիջականօրէն աւելի սահմանակից էր իր կայսրութեան:

Փորրէր այժմ կը համաձայնի (Caucasica. Նոյն. էջ 17) Գէօցէի՝ հետ խայասա կամ խուրրի աշխարհը Բարձր-Հայքէն տանելու մինչեւ վանայ ծովի աւազանը:

Սակայն խուրրի աշխարհի քաղաքա-կըթութիւնը միմիայն դէպ ի Արեւմուտք և Տայոց աշխարհը չէր որ կը տարածուէր, այլ և դէպ ի հարաւ՝ որպէս նախապէս մասը Միտաննի թագաւորութեան: Նորոգ հանգուցեալ Սէյս շատ առաջ արդէն գտած էր որ Միտաննի լեզուն իր մէջ կը բովանդակէր խաղիական — ուրարտական բառեր¹:

Խորթաթափանց Knudtzon² դեռ 30 տարի առաջ նախատեսած էր որ Արգաւա (խուրրի երկրին մէջ) երկրի քաղաքակրթութիւնը այնչափ բարձր գնահատուած էր Ժ. Դարուն Գ. Ա. որ Եգիպտոսի փարաւոնը կը դիմէր կողովիտ-Մասեաց ոտն գաւառի խուրրի թագաւորին, անկէ խնդրելու արդուզարդի անուշահոտ իւղ: Դարձեալ այժմ կը ստուգուի որ Ժ. Դարուն Գ. Ա. Եգիպտոսի փարաւոնները Հայաստանէն կը խնդրէին փայտ և շինուածանիւթեր իրենց պալատական կառքերի և հաւանաբար մոմիաների համար³:

Իսկ 1924էն սկսեալ Ֆիլատելֆիոյ համալսարանի երկու գիտնականները՝ Chiera և Speiser (երկուքն ալ ծագումով Արեւել-ցի) պեղեցին և կը պեղեն հին Ասորական մնացորդները: Քիրքուքէն մօտ տասը մղոն հեռու անոնք գտան բազմաթիւ բեւեռազրեր և խեցեղէնք: Բնագրերի մանրամասն ուսումնասիրութենէ յետոյ անոնք եկան այն եզրակացութեան որ Նուզիի քաղաքային և իրաւական վաւերագրերի մէջ

երեւան եկած հին քաղաքների և անձանց անունները, գիտական բառերն եւ ցեղախօսական ու քերականական որոշ մանրամասնութիւնները յար և նման էին խուրրի-Միտաննի լեզուին⁴:

Խուրրի լեզուի էութիւնը դեռ չի կրնար բանաձեւուիլ լրջութեամբ: Հատակոտոր տեղեկութիւնները հաղորդեցի առաջին յօդուածների մէջ: Անոր դրութեան լաւագոյն պատկերը պէտք է տեսնել Reallexicon der Vorgeschichte, I. էջ 135, (1924):

Արդ, Սումերական նորագոյն պեղումներէն ի վեր Ուրի մէջ գտնուեցաւ մի արքայական արձանագրութիւն, հաւանաբար վերագրելի Համմուրապիին (2900 Գ. Ա.): Բաբելացի ամենէն ծանօթ Մեծ-Արքան, գոնէ մեծ օրէնսդիրը, կը պարծենայ թէ ինք նուաճեց Տուգրիշ — Tugriš երկիրը, այսինքն Հայաստանը՝ « որի բարբառն է ծայրայեղօրէն բարդ »: Ի հարկէ Փորրէր այդ « ծայրայեղօրէն բարդ բարբառը » կը կապէ իր նախախառտի (proto-hattis) կոչուած լեզուին հետ՝ Tugriš — Հայաստան երկրին մէջ: Իցիւ թէ հնարաւոր լինէր լսել Հ. Յ. Տաշեանի կարծիքը այս մասին:

Նոյնիսկ պատմական ժամանակներին,

1. A. Götze: Das Hethiter - Reich: seine Stellung zwischen Ost und West. Ի Alte Orient Band 27. Heft 2. (1928). էջ 27.

2. A. J. Sayce. Journal of the Royal Asiatic Society 1912. p. 689.

3. J. A. Knudtzon: Die Zwei Arzawa-Briefe. 1902: Համեմատել սրա վերջին լուսարանութիւնները Hugo Gressmannի Archiv für Orientforschung: III. (1926) ի 12 և ի 110, Սրա մասին մի մանրամասն ուսումնասիրութիւն ի Massis շատ շուտով:

4. H. Schäfer: Armenisches Holz in ägyptischen Wagnereien. Ի Sitzungsberichte d. Preussischen Aka. d. Wissenschaft. Phil.-hist. Klasse. 1931 (Deca).

5. Annual of the American Schools of Oriental research. IX. (1927) ի 87, 93 եւն., Համեմատել նաեւ Journal Asiatique, 1929, ի 154.

6. Forrer: Stratification des langues et des peuples dans le Proche-Orient préhistorique. Ի Journal Asiatique. 1930. Oct. - Dec. էջ 228.

Ժ. Դարուն Գ. Ա. « Նախախառտի » այս լեզուն խօսող և Gašga անուանուած ժողովուրդը կը տարածուէր Պափլագոնիայէ մինչեւ Խայասա — Մեծ Հայք:

Այդ լեզուով Washaw — Ուաշխա(?) կը նշանակէ աստուած: Այդ բառը կաշշի-Քաշի լեզուի մի բառարանի մէջ, և ըստ նորոգ հանգուցեալ բանասէր Հիւզինգի, այդ կաշշի ժողովուրդը կը սերէր կասպից ծովի եզերքներէն¹:

Այստեղ կը տեսնենք որ իմ խուրրիական հայեցողութիւնը նախախառտի լեզուի և կաշշի ժողովուրդի կապակցութեամբ՝ կը տարածուի Պափլագոնիայէն մինչեւ կասպից ծով, ի հարկէ Խայասա — Գաշգա երկիրների վրայով: Բաբելական այդ արձանագրութեան մէջ՝ արձանագրող Բաբելացի քարտուղարը Տուգրիշ — խուրրի

երկրի ժողովուրդը կ'անուանէ « ագոաւադէմք » ժողովուրդ, Ֆեւիքս ֆոն Լուշանի armenoid — հայատիպ ցեղը, ըստ Փորրի:

Այս տարրերը տալէ յետոյ ուսանողին կը մնայ թափանցել այս յոյժ հետաքրքրական խնդիրների խորքը և քննել զանոնք « Բազմավէպ » ի մէջ բանաձեւած հայեցողութեանս լոյսին տակ:

Սակայն ինչ որ աւելի և աւելի կը կլանէ իմ ուշադրութիւնը այս ըոպէին պատմահայր խորենացոյ ամփոփած աւանդութեանց ճշգրիտ լուսարանումն է՝ բաղդատական բանասիրութեան նոր լոյսերի տակ:

ԱՐՇԱԿ ՍԱՅՐԱՍԵԱՆ

1. Ըստ վերնոյն. էջ 230.

ՄԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՍ ԽՈՐԻՆ ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ՅԱՅՏԵԼ

Պ. Ն. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆԻ

Եւ կ'օրհնէ յիշատակը իր հանգուցեալ հօր Պրն. ՄԱՆԱՍԻԻ որ իր կենդանութեան օրով կտակած էր Ուխտիս Մատենադարանին հետեւեալ գրքերը, զորս ստացանք իր յիշեալ որդւոյն ձեռքով:

Ա. — Մաշտոց — Նխասրան — Գիրք ձեռնադրոշքեանց տոշր աստիճանաց եւն.: Ձեռագիր-բոլորգիր, երկսիւն, թեթեւ զարդերով. մեծութիւն՝ 19×15, էջ 260, անթուական. հաւանօրէն 1600ի գործ:

Բ. — Հարխնարան (մարդակազմութիւն — Հիւանդութիւնք և ցաշք և դեղորայք ճոցին): Ձեռագիր — բոլորգիր. մեծ. 19×13, էջ 312, անթուական. 1500-1600ի գործ:

Գ. — Քարոզներ — Ճաշեր — Տօնականք — մեկնութիւններ եւն.: Ձեռագիր, բոլորգիր փոքրիկ, և մէկ երրորդը նոտրագիր, մեծ. 18×14, էջ 160, անթուական. 1500-1600ի գործ:

Դ. — Աղօթագիրք — Գանձք և Ճաշք տօնականք Ս. Գր. Նարեկացոյ: Ձեռագիր, բոլորգիր, մեծ. 17×12, էջ 500, անթուական. 1600-1700ի շրջանէն:

Ե. — Հարանց վարք. տպագր. ի Նոր-Ջուղայ (Սպահան) Ռ.Ղ. — 1641, երկսիւն, էջ 700, 4⁰, հր. Խաչատուր Վրդ. Կեսարացի. հին, կաշեայ զարդարուն կազմով:

Չ. — Կրթութիւն քրիստոնէական պաշտօնի. յօրինեալ ի հոգեւոյս Պաղտատար պատուելի վարժապետէ ի տաճկաց բարբառ. էջ 195, 8⁰, տպ. Կ. Պ. 1816.

Է. — Քանի մը հին պահպանակներ շրջանակով: